

Eindpaper Remonstrants Seminarium

Madelief Brok

November 2022

Vrijzinnige gemeenschappen

Disruption, Define, Discover, Dream, Design, Deliver

Inleiding

In 2016 startte ik met het eerste vak van de master theologie aan de Vrije Universiteit van Amsterdam. Het was voor mij een voorzichtige stap in een totaal nieuw werkveld. In het kader van deze master liep ik in 2017 mijn eerste stage onder leiding van Peter Korver bij de Kapel, een vrijzinnige geloofsgemeenschap in Hilversum. In 2021 deed ik, nu in het kader van het Remonstrants seminarium, een stage bij de vernieuwingsplek in Naarden Bussum onder leiding van Claartje Kruijff. In de afgelopen jaren leerde ik het werkveld van de Remonstrants predikant steeds beter kennen: seminariumbijeenkomsten, beraadsdagen, deelname aan stuurgroepen, algemene ledenvergaderingen, studiereizen maar bovenal het vele voorgaan bij verschillende remonstrantse en vrijzinnige gemeenten in Nederland gaven mij een beeld van de ontwikkelingen binnen de Remonstrantse Broederschap en de vrijzinnigheid in het algemeen.

Ik ontwikkelde in de loop van de jaren enerzijds een zorg over de toekomst van de gemeenschappen die ik tegenkwam. In een korte tijd zag ik gemeenschappen het steeds moeilijker krijgen door het wegvallen van mankracht door ziekte of overlijden. Anderzijds ontstond er ook een fascinatie met de vraag of en op welke manier er een toekomst kan zijn voor gemeenschappen en de vrijzinnige traditie. Nog voor het afronden met het seminarium kwam er een nieuwe uitdaging op mijn pad waar deze vraag voor mij weer extra prangend werd. Ik werd aangenomen als inspirator bij de Woudkapel in Bilthoven, een gemeenschap van Vrijzinnigen Nederland. Ook daar speelt een problematiek die herkenbaar is: een ouder wordend ledenbestand, wegvallen van leden en daardoor minder geld en mankracht om de gemeenschap draaiend te houden. Aan mij de opdracht om te kijken of er voor deze gemeente nog een toekomst is en hoe deze toekomst eruit kan zien. Omdat de situatie en de vragen over de toekomst bij de verschillende vrijzinnige denominaties nagenoeg hetzelfde zijn spreek ik in dit paper van vrijzinnige gemeenschappen als overkoepelde term voor de Remonstranten, Vrijzinnige Nederland, de Vereniging van Vrijzinnige Protestanten (VVP) en samenwerkingsgemeenten¹.

De Remonstrantse vernieuwing en de toekomst van vrijzinnige gemeenschappen in het algemeen zijn onderwerp geweest van mijn stages, opdrachten en eerste werkervaring als predikant. Na het afronden van mijn laatste vak aan het seminarium nam ik de tijd voor een terugblik: wat heeft de opleiding en de genoemde werkervaring mij geleerd? En ik keek vooruit, wat is naar mijn idee de komende jaren mijn rol als professional in een steeds kleiner wordende geloofsgemeenschap?

De Radboud Summerschool

Met bovenstaande vragen in mijn achterhoofd volgde ik afgelopen zomer de *Radboud Summer School International Grail: Communities-with-a-Heart*. De groep studenten bestond uit ongeveer twintig mensen uit verschillende continenten (Zuid-Amerika, Afrika en Europa) werkzaam in kleine lokale gemeenschappen. Deze *summerschool* was niet specifiek gericht op levensbeschouwelijke gemeenschappen maar meer op gemeenschapsvorming in de wereld. Alle deelnemers en daarbij behorende gemeenschappen kende een bepaalde mate van

¹ De Doopsgezinden worden ook vaak gerekend tot de 'vrijzinnigen'. Ik heb echter in doopsgezinden gemeenten geen ervaring als gastpredikant. Soms zijn ze wel onderdeel van samenwerkingsverbanden in gemeenschappen waar ik voorga.

ontregeling en chaos. Deze ontregeling was divers, te denken valt aan: discriminatie, armoede, machtsmisbruik en verlies van identiteit. Door middel van verschillende colleges en opdrachten onderzochten we individueel en in groepsverband de vraag hoe we inspirerende en inclusieve gemeenschappen kunnen helpen creëren en hoe we onze organisaties kunnen stimuleren om een inspirerende en impactvolle kracht in de samenleving te zijn (Anbeek, 2022).

Ik wil hier drie belangrijke uitgangspunten noemen, die tijdens de *summerschool* door de verschillende docenten², werden benadrukt en gehanteerd. Ten eerste hadden wij expliciet de opdracht niet de focus te leggen op de vraag hoe wij mensen van ‘buiten’ onderdeel konden laten worden van onze gemeenschap. Ten tweede deden we de opdrachten met in ons achterhoofd het besef dat we nog niet alle mogelijke manieren van impact maken kennen en deze nog ontdekt moeten worden. Het laatste uitgangspunt, besproken tijdens de *summerschool*, is het gegeven en besef dat we zelf als gemeenschappen kwetsbaar zijn voor ontregeling en chaos.

Van summerschool naar eindpaper voor het seminarium

Met bovengenoemde uitgangspunten: de focus naar buiten en het besef van het onbekende en kwetsbare, in mijn hoofd, dacht ik na over de vrijzinnige gemeenschappen en de vraag wat nog wel van waarde kan zijn. Ik formuleerde de volgende vraag als leidraad voor dit paper:

Welke elementen die we kennen van bestaande vrijzinnige gemeenschappen zijn van waarde voor het helpen creëren en floreren van beginnende, nieuwe en toekomstige gemeenschappen en/of samenwerkingsverbanden (met een hart) en hoe kan dat eruit zien?

Dit paper kent de vorm van een betoog waar ik bovenstaande vraag aan de orde laat komen en onderbouw dat het belangrijk is dat we juist onze focus leggen op de vraag hoe we in de samenleving gemeenschappen met een hart kunnen helpen creëren. Dit is een wezenlijk andere weg dan een antwoord zoeken op de vraag hoe onze bestaande gemeenschappen (weer) betekenisvol kunnen worden. Het vraagt dus om het verleggen van de focus van binnen naar buiten³. De focus voor de toekomst is naar mijn mening niet de gemeenschap zelf en wat daar te halen valt voor mensen van buiten maar juist wat daarbuiten gebeurt en hoe de gemeenschap impact kan hebben op de samenleving.

Voor het schrijven van het betoog gebruik ik de 5D cyclus van de Impreciative Inquiry aangereikt tijdens de *summerschool*. Ik zet deze cyclus in als zogenaamde lens. Ik zal dit in de volgende paragraaf nader toelichten.

De zeven D's als lens

De *Appreciative Inquiry*, kortweg AI genoemd, is een onderzoeksmethode die uitgaat van wat goed gaat in plaats van wat fout gaat, ook wel een *strengths based* methode genoemd. De AI concentreert zich op het onderzoeken van ideeën die mensen hebben over wat waardevol is in de organisatie en hoe deze waardevolle elementen verder ingezet kunnen worden voor het versterken en verbeteren van de toekomst van de betreffende organisatie (Reed, 2006). AI

² De docenten die deze week les gaven: Hoogleraar Christa Anbeek, Associate professor Yvonne Sliep, Dr Goos Minderman, Dr Mary Heidkamp, Lecturer Mirjam De Niet.

³ Deze beweging van binnen naar buiten is ook opgenomen in de beleidsvisie 2020-2030 van de Remonstranten

wordt vaak ingezet als interventie om een positieve verandering teweeg te brengen. In het gunstigste geval zijn de verandering ingezet door AI grondig en blijvend (Bushe, 2007).

De AI kent verschillende tools om mee te werken waaronder de 5D cyclus. Deze cyclus veronderstelt dat de interventie waarmee de gewenste verandering kan worden bewerkstelligd vijf stadia kent, te weten: *Define, Discover, Dream, Design* en *Deliver*. De eerste fase (define) gaat logischerwijs over het definiëren van het onderwerp, wat gaan we exploreren en onderzoeken? De tweede fase (discover) zoekt de elementen die waardevol zijn voor de organisatie en waar men goed in is. In de derde fase (dream) wordt vanuit de geselecteerde elementen een droom geschetst. Hoe ziet de gedroomde toekomst eruit? De ongelimiteerde verbeelding staat hier centraal. In de vierde fase (design) wordt duidelijk gemaakt aan welk ideaal er gewerkt kan worden en wat er daadwerkelijk van de grond moet komen. In de laatste fase gaat het om de vraag hoe het geen dat ontworpen is, ook daadwerkelijk ingebed kan worden in de omgeving.

In dit paper gebruik ik de AI en de 5D cyclus niet als daadwerkelijke interventie in bestaande gemeenschappen. Dat wil zeggen, dat ik de stappen niet samen met een gemeenschap heb doorlopen. Ik zet deze *tool* in als lens waardoor ik naar de huidige en toekomstige vrijzinnige gemeenschappen kijk. Het is op deze manier een denkoefening die zicht geeft op de huidige situatie en hoe een mogelijke verandering eruit zou kunnen zien.

Christa Anbeek (2022), Remonstrants hoogleraar, voegde aan het bestaande model nog twee D's toe, te weten *Disruption* en *Dialogical Tools*. Beide toevoegingen zijn in lijn met haar theologie van de kwetsbaarheid. Deze theologie gaat er vanuit dat een zogenaamde contrastervaring vaak een begin is van een veranderingsproces. Een contrastervaring tilt ons volgens Anbeek (2013) als het ware buiten ons zelf en doet ons zoeken naar betekenis. Zowel een ervaring van heelheid als een ervaring van gebrokenheid kan als een contrastervaring gezien worden. Beiden soorten ervaringen doen inbreuk op het alledaagse en openen een onbekende wereld. Alles wat voor de ervaring vanzelfsprekend was, is dat niet meer. Hierdoor wordt kwetsbaarheid van het leven ervaren (Anbeek, 2017). Je zou een contrastervaring dus kunnen duiden als een fase waar er sprake is van disruptie: ontregeling en ontwrichting. Juist in deze fase kan duidelijk worden wat van waarde is. Een belangrijk concept in deze fase van disruptie is liminaliteit. Ik zal dit concept bij het bespreken van de verschillende fases nader toelichten. Ook voegt Anbeek (2022) *Dialogical Tools* aan het bestaande model toe. Het is van wezenlijk belang dat bij verandering mensen in staat zijn om dialogen met elkaar te voeren over wat ze meemaken in het veranderingsproces waar ze inzitten. Deze *tools* om met elkaar in gesprek te zijn, zijn wezenlijk in alle fases van het model en daarom overkoepelend.

Hieronder zal ik de verschillende fases van de 5D cyclus bespreken en toepassen op de situatie van vrijzinnige gemeenschappen in Nederland. Ik gebruik hiervoor literatuur en eigen ervaringen in de verschillende gemeenschappen die ik heb leren kennen gedurende mijn opleiding. Daarnaast werk ik op dit moment in een vrijzinnige gemeenschap waar ik ook relevante ervaringen uit put. Tot slot zal ik antwoorden halen uit de scriptie met als titel: *Theater en Remonstrantse vernieuwingsplekken*, die ik schreef tijdens mijn master theologie. Ik zal verschillende uitspraken illustreren met voorbeelden uit de praktijk.

De fase van disruptie: een liminale fase

In mijn scriptie die ik schreef voor de master Theologie en Religiewetenschappen schrijf ik over het begrip liminaliteit. Het begrip liminaliteit kent zijn oorsprong in de antropologie (van Gennep, 1960) en duidt op een tussengebied in de transitiefase bij een traditioneel overgangsrитуeel. Tijdens het overgangsrитуeel hoort de deelnemer van het ritueel niet meer bij het oude maar ook nog niet bij het nieuwe. Zijn oude leven ligt achter zich maar het nieuwe leven is nog niet aangebroken. Het begrip liminaliteit is door vele wetenschappers verder geëxploreerd in andere contexten. In de genoemde scriptie leg ik met behulp van deze wetenschappers uit dat het begrip liminaliteit ook toepasbaar is op individuele en collectieve ervaringen en kom ik tot de conclusie dat Szokolczai een werkbare definitie geeft (Brok, 2020). Een liminale ervaring is volgens hem:

A transformative event that can be defined as something that happens in real life, whether for an individual, a group or an entire civilization, that suddenly questions and even cancels previously taken-for-granted certainties, thus forcing people swept away by this storm to reflect upon their experiences, even their entire life, potentially changing not only their conduct of life, but their identity. (Szokolczai, 2009, p. 150)

Kenmerkend voor de liminale fase is dat oude zekerheden hun geldigheid hebben verloren maar dat er nog geen nieuwe zekerheden zijn (Thomassen, 2012). In mijn scriptie laat ik aan de hand van cijfers zien dat de meeste Remonstrantse gemeenschappen gezien hun omvang en financiële situatie zich in een liminale fase bevinden (Brok, 2020). De recent opgevraagde cijfers van de Vrijzinnigen Nederland laten ongeveer een zelfde beeld zien, de aantallen leden zijn daar echter nog kleiner en dalen harder⁴.

We kunnen concluderen dat de manier waarop de huidige gemeenschappen lange tijd hebben gefunctioneerd niet meer werkt. De zekerheden die er waren over de toekomst van de gemeenschappen worden steeds kleiner. De ledenaantallen dalen drastisch door sterfte, en de aanwas van nieuwe leden is beperkt. Het oude is er niet meer, terwijl er geen zicht is op een toekomst. Gemeenschappen uitten door middel van bijvoorbeeld brieven dat het water hen aan de lippen staat.⁵ In deze liminale fase is de afgelopen jaren gezocht naar mogelijke vernieuwing maar dit heeft nauwelijks tot niet geleid tot nieuwe gemeenschappen of groeiende bestaande gemeentes. Het moge duidelijk zijn dat deze liminaliteit te duiden is als een vorm van disruptie. Het voortbestaan van de vrijzinnige gemeenschappen staat op het spel.

Definie: de twee kanten van liminaliteit

Ik denk dat ondanks de genoemde disruptie het belangrijk is te realiseren dat we juist in een liminale fase kunnen kijken en zoeken naar wat wel van waarde is. Daarvoor moeten we eerst dieper ingaan op het begrip liminaliteit. Zoals in bovenstaande citaat beschreven is de liminale ervaring '*potentially changing*' en is het doel om na de liminale fase een transitie te maken naar een nieuwe situatie van stabiliteit en normaliteit. Ideaal gezien vindt er in deze fase heling en waar nodig verzoening plaats (Brok, 2020). In deze fase zou dan ruimte kunnen zijn voor nieuwe inzichten wat samen kan gaan met nieuwe creativiteit en co-creatie (Anbeek, 2018).

⁴ Deze cijfers zijn opgevraagd bij het Landelijk Bureau Vrijzinnigen Nederland

⁵ Brief geschreven in augustus 2022 aan vrienden, leden en geïnteresseerden van de Rijnkapel in Amerongen, een afdeling van Vrijzinnige Nederland. Tekst brief: Het is mogelijk dat zal blijken dat dit initiatief niet langer gedragen wordt. Dat de tijd van de Rijnkapel voorbij is. Dan moeten we dat onder ogen zien.

We kunnen echter niet zomaar aannemen dat dit gebeurt en dat een fase van disruptie per definitie transformeert naar iets positief. In een fase van liminaliteit zijn er grofweg twee mogelijkheden te onderscheiden: verdere disruptie of na de disruptie de genoemde weg van heling en nieuwe mogelijkheden.

De mogelijkheid tot verdere disruptie hangt samen met een verhoogde kans op negatieve risico's tijdens een liminale fase. Het is verre van zeker dat het gevolg van liminaliteit altijd positief is: 'In liminality there is no certainty concerning the outcome' (Thomassen, 2014, p. 7). Er bestaat in een liminale fase een verhoogd risico op lijden, angst, isolatie en chaos. Dit verhoogde risico op chaos wordt voor de vrijzinnige gemeenschappen concreet als we kijken naar de verschillende conflicten die spelen binnen de Remonstrantse Broederschap. Het is niet de eensgezindheid die de boventoon voert maar conflict en chaos lijken te overheersen⁶. In liminaliteit bestaat het gevaar in implosie, de werkelijke druk komt van binnenuit en maakt de gemeenschappen van binnenuit kapot.

Dit gevaar bij vrijzinnige gemeenschappen is goed te illustreren aan de hand van bestaande kleine en grotere conflicten in gemeentes over zaken die er in deze fase van liminaliteit er feitelijk niet meer toe doen: zaken rondom de liturgie, de hoeveelheid gezangen, het wel of niet gebruiken van een lector. Deze interne conflicten die hoog kunnen oplopen, zorgen ervoor dat mensen afhaken en de levensvatbaarheid van de gemeenschappen nog kleiner wordt. In de genoemde scriptie (Brok, 2020) spreek ik over het gevaar van permanente negatieve liminaliteit. Niet het leven maar de dood of het einde, zal de overgang naar een andere fase markeren. Liminaliteit is dus in sommige gevallen niet een tussengebied maar een eindfase (Carson, 2016). Ook dit is aan de hand als we kijken naar vrijzinnige gemeenschappen. De afgelopen jaren zijn er meerdere vrijzinnige gemeenschappen opgeheven en gesloten. Als deze trend zich voortzet zullen er nog vele sluitingen volgen met mogelijk het einde van de vrijzinnigheid tot gevolg.

De *Appreciative Inquiry* gaat echter uit van het zoeken en benoemen van datgene wat wel vruchtbaar en waardevol is. Dit komt overeen met de andere, positieve kant van liminaliteit die in de wetenschap is beschreven. De bekende antropoloog Victor Turner zag liminaliteit als 'a fructile chaos', 'a fertile nothingness' en een 'storehouse of possibilities' (Turner, 1990, p. 12). Ook de daaruit voortkomende *communitas*, een gevoel van positieve verbondenheid waar geen uitsluiting plaatsvindt, is volgens Turner een gevolg van liminaliteit (Turner, 1982). Anbeek (2022) formuleert het zo dat naast het gevaar van risico's er in een fase van liminaliteit ook sprake is van een verhoogde gevoeligheid, creativiteit, gelijkheid en een behoefte aan verbinding, en dus mogelijkheden van gemeenschap en samenwerking.

Ik zal mij verder richten op deze positieve aspecten van liminaliteit. Waar vinden we te midden van de huidige ontwikkelingen (van kleiner wordende gemeenschappen en gevaar van conflict), elementen van creativiteit, gelijkheid, verbinding en gemeenschap. Tevens kunnen we onszelf in de volgende fase van *discover* de vraag stellen waarom deze elementen belangrijk zijn. Waarom is het op macro niveau van belang dat we juist deze aspecten van liminaliteit bekijken en onderzoeken? Hiervoor introduceer ik in de volgende paragraaf het begrip VUCA wereld.

⁶ Ik doel hier op de meningsverschillen omtrent de vernieuwing en de vernieuwde opleiding. Op 26 februari 2019 werd hier zelfs in de landelijke pers geschreven over een scheuring binnen de broederschap.

Discover: het belang van verbinding in een VUCA wereld

Verschillende wetenschappers gebruiken het woord VUCA wereld. Een acroniem die staat voor: *volatility, uncertainty, complexity, en ambiguity*. Het is een term die de gelaagdheid van de ontwikkelingen in de huidige samenleving tracht te duiden: de ontwikkelingen zijn vluchtig, onzeker, complex en vaak niet eenduidig (Johansen & Euchner, 2013). Het gegeven van deze VUCA wereld is in verband te brengen met de vele crisissen die we momenteel kennen: de vluchtelingcrisis, de wooncrisis, de energiecrisis, de toeslagenaffaire, de stikstofcrisis, de klimaatcrisis en een oorlog aan de grenzen van Europa. De verschillende crisissen zijn onzeker, complex en niet eenduidig.

De geschetste VUCA wereld zou je daarnaast in verband kunnen brengen met de eerder genoemde liminaliteit. Thomassen geeft aan, dat de liminale ervaring verschillende type subjecten kan betreffen namelijk een individu, een groep of een hele samenleving: ‘liminality relates to change in a single personality as well as social change and transition in large scale settings’ (Thomassen, 2014, p. 7). Een liminale ervaring kan dus zowel op individueel als gemeenschapsniveau plaatsvinden. De VUCA wereld schets een vorm van liminaliteit op samenlevingsniveau. De vele crisissen duiden erop dat het oude niet meer werkt, we komen in aanraking met de grenzen van ons systeem en er is nog geen zicht op nieuwe en betere systemen om de crisissen te boven te komen.

We zien dus een wereld waarin zowel mensen, gemeenschappen als samenlevingen zich in een liminale fase bevinden. We zouden ons vervolgens kunnen afvragen of de geschetste liminaliteit op micro- en mesoniveau een afspiegeling is van de liminaliteit op het niveau van de samenleving. De liminale ervaringen lijken namelijk niet helemaal op zichzelf te staan. Liminale ervaringen op samenlevingsniveau leiden op microniveau regelmatig tot een groter besef en ervaring van collectieve en individuele kwetsbaarheid. Het lijkt erop dat deze afspiegeling op micro niveau steeds zichtbaarder wordt omdat de verschillende crisissen grotere groepen in de samenleving treft dan voorheen. Deze zichtbaarheid en besef van liminaliteit wordt ook bij vrijzinnige gemeenschappen steeds helderder en duidelijker gearticuleerd⁷.

Nu terug naar de vraag wat dit te maken heeft met de fase van discover. Bij deze fase van *discover* hoort de vraag: ‘What gives life?’ Ik vertaal dat als: welke elementen van waarde kunnen we ontdekken in vrijzinnige gemeenschappen tegen de achtergrond van de geschetste VUCA wereld? Ik wil hier twee zaken noemen waarvan ik durf te zeggen dat vrijzinnige gemeenschappen er goed in zijn en ze dus van waarde zijn voor de toekomst. Ten eerste zijn vrijzinnige gemeenschappen plekken waar wezenlijke uitwisseling centraal staat en tot stand komt. Ten tweede zijn vrijzinnige gemeenschappen (in potentie) waardevolle ‘tegenplekken’. Hieronder leg ik uit waarom deze elementen in de genoemde VUCA wereld van wezenlijk belang zijn.

De liminale fase op microniveau (de vrijzinnige gemeentes) en macroniveau (de wereld) vraagt om een handelingsperspectief. Wat kunnen mensen doen om niet in een permanente staat van liminaliteit te komen? Anbeek (2002) spreekt in haar werk onder andere gebaseerd op Hannah Arendt over het belang van ‘aan elkaar verschijnen. Het is van belang om met elkaar het

⁷ Het bestuur van De Vrijzinnige Nederland noemt in een notitie voor de AV van 26 november 2022 dat er geen realistisch duurzaam perspectief meer is voor de verenigingsstructuur in de huidige vorm.

wezenlijke gesprek te voeren: wat raakt je, wat beweegt je, wat doet je pijn, en wat maakt je boos of stil?

De vrijzinnige gemeenschappen waar ik voorga en werk zijn vaak plekken waar dit ‘aan elkaar verschijnen’ centraal staat. Door het samenkomen rondom belangrijke zingevingsvragen en levensthema’s komt in deze gemeenschappen echte uitwisseling tot stand. In de gesprekken die ik op mijn stages had en in mijn huidige werksituatie heb, komt op verschillende manieren⁸ naar voren dat mensen behoefte hebben aan wezenlijk contact, een wezenlijk gesprek en een wezenlijke ervaring van verbinding. Deze uitwisseling is niet uniek in zijn vorm en niet uniek voor vrijzinnige gemeenschappen. Wel is het een kracht dat in vrijzinnige gemeenschappen een jarenlange traditie bestaat van samenkomen en verschillende vormen van uitwisseling. Mensen komen hiervoor naar het aanbod van gespreksgroepen en kringen van de gemeenschap en zijn vaak bereid zich in te zetten voor deze uitwisseling.

Hiermee kom ik op een begrip dat in het verlengde ligt van de genoemde uitwisseling. Ik denk in navolging van Anbeek (2018) en Kruijff (2019) dat vrijzinnige gemeenschappen zogenaamde tegenplekken kunnen zijn. Het idee van tegenplekken vind zijn oorsprong in het gedachtengoed van de Franse filosoof Michel Foucault. Foucault (1966) sprak over heterotopieën. Anbeek (2018) schrijft: ‘heterotopieën zijn plekken die anders zijn, waar andere wetten gelden, een soort ‘tegenplekken’. Heden en verleden, leven en dood, afwijkend en normaal lopen er dwars door elkaar heen. Het zijn geen privéruimtes maar ook geen publieke ruimtes. Het denken van Foucault en Arendt komt uit de jaren zestig en zeventig uit de vorige eeuw. Maar hun denken lijkt nog steeds wezenlijk in de geschetste VUCA wereld. Ook hedendaagse denkers als Rosa (2016) en Hermsen (2014) schrijven over de onpersoonlijke, geïndividualiseerde en schijnbaar maakbare samenleving en zoeken net als Foucault, Arendt en Anbeek naar alternatieven (Kruijff, 2019).

Ik vermoed dat juist in de huidige VUCA samenleving de vraag naar deze tegenplekken zal blijven bestaan en groter zal worden. Ik definieer tegenplekken als plekken die in essentie uitgaan van andere waarden dan die we kennen van de relatief veeleisende buitenwereld waar prestatie, efficiëntie en maakbaarheid nog altijd de boventoon voeren. Tegenplekken werken en opereren vanuit het besef van de noodzaak van kwetsbaarheid, veerkracht, compassie en solidariteit (Brok, 2021). Ter illustratie: in een recente lezing van de kunstenares Marjolijn van Heemstra (2020) sprak zij over de door haar opgemerkte wens naar ‘lichtarme’ plekken. Plekken waar mensen (tijdelijk) meer hun natuurlijke bioritme kunnen ervaren zonder verstoring van kunstmatige lichtbronnen: een voorbeeld van een tegenplek.

Echter, de huidige vorm die we kennen bij de vrijzinnige gemeenschappen lijkt ondanks deze sterke punten, tot een einde te komen. Om deze kwaliteiten te waarborgen en te koesteren moeten we naar mijn idee ons speelveld radicaal verleggen. In de volgende paragraaf ga ik hier verder op in, in het licht van de droom die ik heb ten aanzien van de toekomstige samenwerkingsverbanden en gemeenschappen. Centraal staat daarbij hoe de bovengenoemde bestaande kwaliteiten van uitwisseling en tegenplek zijn, daar een rol in spelen. Wat als we

⁸ Ik ontvang in de dagelijkse praktijk mails van mensen die benadrukken wat de uitwisseling voor hen betekent. Ik speel met verschillende groepen het spel ‘tussen zon en maan’ en hoor hoe waardevol dat is voor het contact en de verbinding tussen de mensen.

deze elementen ten volste tot bloei komen op plekken waar dat nodig is?

Dromen: een brede samenwerking

In de paragraaf schets ik een ideaalbeeld van de toekomst. Vanuit de *appreciative inquiry* is de vraag die bij deze fase hoort: ‘What might be’? Ik vertaal deze vraag in de context van dit paper naar: Hoe kan er een positieve impact gemaakt worden?

De afgelopen jaren heb ik binnen de Remonstrantse broederschap ervaren dat er veel gepraat wordt over de identiteit van de Remonstranten. Ik doel op de gesprekken over onze christelijke wortels en de vraag of wij ons nog genoeg zouden identificeren met het evangelie van Jezus Christus. In alle eerlijkheid vind ik dit naar binnen gekeerde gesprekken. Ik vroeg mij af: wie heeft er iets aan? En nog belangrijk, wat zegt dit gesprek iemand van buiten die opzoek is naar een warme gemeenschap om bij te horen? Ik was recent aanwezig bij een proponentsexamen waar een kandidaat de vraag kreeg of hij niet vergeten was de oecumene te noemen als belangrijk kenmerk van de Remonstranten. Naar mijn idee tevens een naar binnen gekeerde vraag. In mijn droom was ik van mijn stoel opgestaan en had ik gezegd: “Als we ons in de toekomst sterker gaan identificeren met een christelijke kerk zijn⁹ zullen we de groep mensen die we zo graag willen bereiken alleen maar verder van ons afduwen. We moeten ons juist verder naar buiten richten.

Ik geloof en droom van een open samenwerking met maatschappelijke en culturele instanties zoals de bibliotheek, de boekhandel, het theater en de buurthuizen en waar mogelijk andere verenigingen en organisaties. In mijn droom zijn we in staat om een medespeler te worden in een groter veld dan de kerkelijke wereld. Daarvoor is het in mijn droom van belang dat we ons speelveld radicaal verplaatsen van onze eigen gemeenschappen naar de wereld daar buiten. Wat zien we daar? Kunnen we plekken ontwaren waar er een honger bestaat naar vormen van uitwisseling en dialogiseren? Om daar vervolgens onderdeel te worden van die dialoog en het vormen van tegenplekken te blijven stimuleren. In mijn droom lever ik als professional dus een bijdrage aan bestaande en opkomende gemeenschappen in het veld buiten de kerk.

Ik ben mij ervan bewust dat bovenstaande droom de vraag oproept of er in mijn droom nog ruimte is voor de fysieke plek van kerken. In mijn droom blijven naast de samenwerkingen een aantal fysieke plekken in de vorm van kerken of kapelletjes wel bestaan. Deze plekken functioneren in mijn droom niet meer als losse gemeenschappen, zoals we ze nu kennen, maar als een bron om op te laden en mogelijk samen te komen met andere professionals uit het werkveld. Ik denk dat ik als professional niet geheel kan functioneren zonder deze letterlijke plek waar ik bij hoor en fysiek aanwezig kan zijn. Deze plek is echter niet meer de centrale plek waar het werken plaatsvindt.

Design: waar gaan we kijken?

In de fase van *design* wordt de vraag *what will be* beantwoord? Wat gaan we vormgeven? Ik vertaal dit naar de vraag waar we dan in de samenleving samenwerkingsverbanden kunnen zoeken en vinden en gemeenschapsvorming kunnen ondersteunen?

⁹ Ik wil hier niks negatiefs zeggen over de oecumene maar de nadruk leggen op het feit dat ik geloof dat toekomst niet ligt in de oecumene maar in een verbinding met andere organisaties.

Om hierop een antwoord te kunnen geven, wil ik nog een keer terugrijpen op het begrip liminaliteit. In dit paper is het vooralsnog gebruikt om een fase aan te duiden van chaos en ontregeling. Het is echter ook een begrip waar fysieke tussenruimtes mee geduid kunnen worden. Liminaliteit kent dus ook een ruimtelijke dimensie: ‘liminal places can be specific thresholds, they can also be more extended areas, like borderlands or whole countries, placed in important in-between positions’(Thomassen, 2014, p. 91). Thomassen (2014) noemt als liminale plekken specifieke plekken die in verband worden gebracht met het overgaan van een fysieke drempels zoals een deuropening of een lijn of voorwerp die iets heiligs markeert. Ook noemt hij gebieden, zones en gesloten instituties zoals landgrenzen, gevangenissen en vliegvelden als liminale gebieden.

Ik kies ervoor om in het kader van *design* te kijken naar liminale plekken. Liminale plekken hebben namelijk de eigenschap plekken te zijn waar positieve verbinding en (tijdelijke) gemeenschapsvorming tot stand kan komen. De bekende antropoloog Victor Turner noemde dat *communitas*¹⁰. Het kijken naar liminale plekken in de samenleving is ook interessant vanuit de gedachte dat we ons bewust moeten zijn dat we niet alleen onszelf als tegenplek definiëren maar dat we ook blijven zoeken en kijken waar in de samenleving er tegenplekken zijn en nieuwe ontstaan. Als we alleen onszelf als belangrijke tegenplek blijven zien dan zitten we naar mijn idee op een dood spoor.

Ik bespreek hier een drietal liminale plekken waar naar mijn idee mogelijkheden liggen voor samenwerkingsverbanden en mogelijk gemeenschapsvorming, te weten: het theater, de ziekenhuizen en bibliotheken of boekhandels.

In mijn scriptie beargumenteer ik waarom het theater een zogenaamde liminale plek is (Brok, 2020). Het theater kan, doordat er letterlijk gespeeld wordt met verbeelding, alles worden. De mogelijkheden zijn eindeloos en er is een constante transformatie van de plek mogelijk (Schechner, 2002). Het is daarmee een vorm van tussenruimte, door de drempel van het theater over te gaan kom je in een ruimte waar er dingen gebeuren die in de ‘gewone’ wereld niet kunnen. Ik heb de afgelopen jaren met fascinatie en interesse gezien hoe theatermakers steeds meer gebruik hebben gemaakt van het liminale karakter van het theater door het maken van rituele, experimentele voorstellingen. Als voorbeeld noem ik de terugkerende *Dienst Zonder God* in de Rode Hoed in Amsterdam. Een typisch voorbeeld van modern vieren en samenkomen rondom de seizoenswisselingen, waar blijkbaar behoefte aan is. Andere projecten van theatermakers en andere kunstenaars waar specifiek wordt gewerkt met liminaliteit en ritualiteit zijn Lotte van de berg: *building conversations*¹¹ en Alexandra Broeder met *The Gift*¹². Deze laatste voorstelling werd een aantal keer aangeboden met de mogelijkheid tot een rituele maaltijd waar een predikant bij betrokken was. Het zijn over het algemeen projecten waar de grenzen van het theater worden opgezocht.

De vraag waar en op welke manier er bij dergelijke theatrale en culturele projecten samenwerking mogelijk is vraagt denkwerk en het investeren in een groot en breed netwerk. Om te illustreren dat het wel degelijk kan noem ik de samenwerking die tot stand is gekomen

¹⁰ Voor een uitgebreid uiteenzetting over liminaliteit en *communitas* verwijs ik naar de eerder genoemde scriptie.

¹¹ http://www.lottenvandenberg.nu/english/events/index/?page=werk&evt_id=38

¹² https://www.frascatiheater.nl/nl/agenda/1068/Alexandra_Broeder_Tijd_van_de_Wolf_in_coproductie_met_Frascati_Producties/De_week_van_magisch_denken_The_Gift

tussen de Dominicus kerk in Amsterdam en het ADE (Amsterdam dance Event). Een inkijkje in het beschikbare materiaal rondom het event leert dat het een samenwerking is waar uitwisseling, een tegenplek zijn en samenkomen rondom liminaliteit en liminale ervaringen duidelijke en centrale ingrediënten zijn. Het is een voorbeeld waarbij in een veel groter verband dan de kerk volop is ingezet op samenwerking en de genoemde kwaliteiten van uitwisseling en tegenplek zijn, zeer duidelijk naar voren kom

The Club in a church: The Artistic Gathering will be held at the neo-gothic Dominicus Church [...]. Clubs and churches have more in common than you might think. Both scenes feel like a true home for people, places where people find meaning, connection and warmth. (website ADE¹³)

Een totaal andere maar ook liminale plek zijn ziekenhuizen. Ze zijn liminaal op meerdere niveaus. Het ernstig ziek zijn wordt door veel mensen en patiënten als een liminale gebeurtenis beschouwd. Mensen zijn in het ziekenhuis vaak onzeker over hun toekomst, het oude leven is niet meer hoe het was. Het verblijf in een ziekenhuis is vaak een vorm van tussenfase, tussen ziekte en gezondheid maar vaker tussen ziekte en niet weten wat er komen gaat. Daarnaast is het ziekenhuis bijna letterlijk een wereld op zich met zijn eigen regels, artsen, verzorgers en faciliteiten. De laatste jaren groeit ook in ziekenhuizen mede dankzij het model van positieve gezondheid van Machteld Huber, het besef dat ziekte meer is dan alleen de afwezigheid van gezondheid (Huber, 2013). De coronacrisis liet echter weer zien hoe snel in het denken de nadruk kwam te liggen op de instrumentele rationaliteit van de wetenschap (Gruiters, 2022). In navolging van Gruiters (2022) zie ik een taak voor vrijzinnige professionals om elke keer weer een breder perspectief aan te boren.

Het model van positieve gezondheid van Machteld Huber kent zes dimensies: lichaamsfuncties, mentaal welbevinden, zingeving, meedoen, kwaliteit van leven en dagelijks functioneren. Ik kan mij voorstellen dat vormen van samenwerking op het terrein van *zingeving* en *meedoen* tot de mogelijkheden behoort. Deels zal dit gebeuren door de geestelijk verzorgers in de verschillende ziekenhuizen. Tegelijkertijd leert de ervaring dat er op het gebied van ritualiteit en het versterken van gemeenschapsvormen in een ziekenhuis nog veel te verbeteren valt (Gruiters, 2022).

Het laatste voorbeeld van een liminale plek is wederom van een andere orde: boekhandels en bibliotheken. Twee van de vier kerntaken van bibliotheken zijn dat mensen elkaar kunnen ontmoeten en kennismaken met kunst en cultuur (Rijksoverheid, 2022). In dat licht vinden er in veel bibliotheken tal van activiteiten plaats die een raakvlak hebben met uitwisseling en een tegenplek zijn. Een tekenend voorbeeld is de dag rond Allerzielen die georganiseerd wordt door de Bibliotheek in Utrecht. Op de website valt te lezen:

Dinsdag 2 november is het Allerzielen. Een dag waarop we stilstaan bij wie we missen. In Bibliotheek Neude herdenken we daarom op zondag 31 oktober degenen die kort of langer geleden overleden zijn. Je bent van harte welkom om op een eigentijdse manier te herdenken (Bibliotheek Utrecht).

¹³ <https://www.amsterdam-dance-event.nl/en/program/2022/house-of-hope-the-street-shows-the-way/1790325/>

Het is denkbaar en misschien wel meer dan logisch dat hier samenwerkingskansen liggen met als doel (tijdelijke) gemeenschapsvorming en uitwisseling te ondersteunen. Ook boekhandels kennen een breed programma waar voornamelijk schrijvers vertellen en in gesprek gaan met mensen over hun werk. Het is goed voorstelbaar (en op mijn eigen werkplek al gangbaar) dat als de thematiek zich ervoor leent om deze bijeenkomsten in samenwerking met elkaar vorm te geven.

Deliver: welke voorwaarden moeten er zijn?

De vraag die in deze laatste fase van het model wordt gesteld is: wat gaan we daadwerkelijk doen? Deze vraag is mogelijk de moeilijkste van het gehele model. Je komt in deze fase in aanraking met de weerbarstige en mogelijk soms lastige praktijk van samenwerking en netwerken. Het gaat in deze fase ook om de beschikbaarheid van mankracht en geld om projecten en mensen te betalen. Daarnaast is deze fase erg context afhankelijk wat een specifiek antwoord op deze vraag lastig maakt. Wel wil ik een aantal voorwaarde formuleren die noodzakelijk lijken bij het daadwerkelijk uitvoeren van deze fase. Ze zijn daarbij ook te lezen als simpele aanbevelingen voor mensen in het veld die nu en in de toekomst (deels) los van bestaande gemeenschappen aan de slag gaan.

1: Maak oprecht de stap dat het niet meer gaat om het redden van onze ‘eigen’ gemeenschappen. Het gaat er juist om dat we niet meer gaan doen wat we altijd deden: mensen naar onze kerk krijgen. Het vraagt om een drastische andere kijk op de toekomst.

2: Probeer veel verschillende dingen en laat oprecht ruimte voor ‘mislukking’ . Het is een gegeven dat succes niet gegarandeerd is en niet alleen gemeten kan worden naar aanleiding van getallen, bezoekers en wat veel nog gebeurt: aantallen mensen die de kerk inkomen. Falen en opnieuw proberen is onderdeel van de zoektocht naar een onzekere toekomst rondom samenwerking en gemeenschapsvorming.

3: Maak van plezier een prioriteit. Samenwerkingsverbanden komen vaak tot stand wanneer er een positieve energie voelbaar is. Op plekken waar mensen elkaar positief aanvullen en ondersteunen komen mooie dingen van de grond.

4: Laat financiële middelen niet steeds belemmerend zijn voor beslissingen die nu gemaakt moeten worden. Er moet een zekere durf zijn om te investeren een andere vorm van toekomst.

Dialogical Tools: De professional

Aan het begin van dit paper noemde ik de toevoeging, naast disruptie, van dialogische *tools*. De toevoeging van deze D is geen aparte fase in het proces van de *Appreciative Inquiry*, maar door Anbeek (2022) bedoeld als onderdeel van elke fase. Het is van belang om met elkaar in staat te zijn om het gesprek te voeren over de disruptie en de dromen en het gene dat je wilt creëren. Als het dialogiseren van de verschillende fases niet goed verloopt is er een kans dat de verschillende fases vast lopen en niet tot een positief proces leiden. De *Appreciative Inquiry* kent verschillende mogelijkheden en handvatten om dialogen te voeren en er bestaan daarnaast talloze andere creatieve vormen om met elkaar in gesprek te gaan. Tijdens de summerschool

maakte we gebruik van *Conversations worth having*¹⁴, het dialogenspel *Tussen zon en maan* van Christa Anbeek, het *Kritische reflectiemodel*¹⁵ en de *Tree of live* van Yvonne Sliep. Het rijkt te ver om deze verschillende vormen van dialoog hier te bespreken maar ze bieden mogelijkheden en handvaten om dialogen en uitwisseling vorm te geven. Als professional liet ik mij recent scholen in de dialogenvorm van Utrecht in Dialoog. Een laagdrempelige manier om met mensen in gesprek te gaan van alle leeftijden en achtergronden, verhalen te delen en te luisteren naar elkaars verhalen om zo ook je blikveld te verruimen. In het nieuwe kalenderjaar zal ik starten met een reeks dialogen op mijn huidige werkplek en daarbuiten. Ik ben in gesprek met verschillende mensen in zowel het culturele als maatschappelijke veld om te kijken waar de behoefte aan vormen van dialoog speelt en verder uitgewerkt kan worden.

Samenvatting en conclusie

In dit paper heb ik laten zien dat zowel individuen, gemeenschappen als samenlevingen zich in een liminale fase bevinden. Zo ook de vrijzinnige gemeenschappen. Ik betoog dat we in een VUCA wereld leven. Een acroniem die staat voor: *volatility, uncertainty, complexity, en ambiguity*. Het is een term die de gelaagdheid van de ontwikkelingen in de huidige samenleving tracht te duiden: de ontwikkelingen zijn vluchtig, onzeker, complex en vaak niet eenduidig. Het is in deze VUCA wereld van belang is dat we deze liminale fase herkennen en de positieve kant van de liminaliteit namelijk de gevoeligheid, creativiteit, gelijkheid en de behoefte aan verbinding gebruiken om tot mogelijkheden te komen van gemeenschap en samenwerking. Twee elementen van vrijzinnige gemeenschappen acht ik daarbij van belang: de wezenlijke uitwisseling en het tegenplek zijn. Deze elementen kunnen we gebruiken om bestaande en nieuwe tegenplekken te ondersteunen, te versterken en te laten floreren. Ik denk aan samenwerkingen met het theater, de ziekenhuizen en bibliotheken. De rol van verschillende vormen van dialoog spelen hierbij een wezenlijke rol.

Literatuurlijst

Anbeek, C. (2013). *Aan de heidenen overgeleverd*. Utrecht: Ten Have.

Anbeek, C. (2017). World-viewing Dialogues on Precarious Life: The Urgency of a New Existential, Spiritual, and Ethical Language in the Search for Meaning in Vulnerable life. *Essays in the Philosophy of Humanism*, 25(2), 171–185.

Anbeek, C. (2018). *Voor Joseph en zijn broer, van overleven naar spelen en andere zaken van ultiem belang*, Ten have.

¹⁴ www.conversationsworthhaving.today

¹⁵ De Kritische Reflectie Methode is ontwikkeld door prof. dr. Yvonne Sliep en succesvol toegepast in meer dan 22 landen. Het is een dialoog-methode waarin verschillende (vaak onzichtbare) aspecten van sociaalmaatschappelijke vraagstukken worden belicht en geanalyseerd. Er wordt stapsgewijs gekeken naar de invloed van machtsstructuren, de aanwezige waarden en identiteit, het vormgeven en verdelen van verantwoordelijkheid en eigenaarschap, en het overgaan tot actie.

- Anbeek, C. (2022). *International Grail Summer School Communities with a Heart*, PowerPoint gebruikt om 2 juli 2022.
- Bibliotheek Utrecht (2022). Allerzielen themamiddag Rouw en Verlies. Geraadpleegd op 15 oktober van: <https://www.bibliotheekutrecht.nl/agenda/volwassenen/allerzielen2021.html>
- Brok, M. (2020). Theater en Remonstrantse Vernieuwingsplekken. Een onderzoek naar de relevantie van het werk van Victor Turner en Richard Schechner voor Remonstrantse vernieuwing (thesis). https://www.ubvu.vu.nl/pub/fulltext/scripties/10_2606935_0.pdf
- Brok, M. (2021). *Naar een levendige gemeenschap*. Eigen document geschreven in opdracht van de Woudkapel in Bilthoven.
- Bushe, R. (2007). *Appreciative Inquiry Is Not About The Positive*. Segal Graduate School of Business and Simon Fraser University
- Carson, T. (2019). *Neither Here nor There: The Many Voices of Liminality*. Cambridge: Lutterworth Press.
- Heemstra van, M. (2020), Preek uitgesproken op dinsdag 21 september 2020, Rode Hoed Amsterdam
- Foucault, M. (1966) *Les Hétérotopies*. Radio Feature
- Gennep van, A. (1960). *The Rites of Passage*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Gruiters, J. (2022). Scheuren in ons zelfbeeld, een essay over zelfbeeld en corona. Essay geschreven ter afronding van het Remonstrants Seminarium.
- Hermesen, J. (2014). *Kairos, Een nieuwe bevlogenheid*, Arbeiderspers, Amsterdam
- Huber, M. (2013). Naar een nieuw begrip van gezondheid: Pijlers voor Positieve Gezondheid. *Tijds. gezondheids.wetenschappen* 91, 133–134.
- Johansen, B & Euchner, J. (2013). *Navigating the VUCA World*, Research-Technology Management, 56:1, 10-15, DOI: [10.5437/08956308X5601003](https://doi.org/10.5437/08956308X5601003)
- Kruijff, C. (2019). Tegenplekken in een verwoestijnende maatschappij (thesis). Geraadpleegd op 23 oktober 2022, van <https://arminiusinstituut.remonstranten.nl/wp-content/uploads/sites/32/2019/08/Scriptie-Claartje-Kruijff.pdf>
- Reed, J. (2006). *Appreciative Inquiry. Research for change*. Northumbria University
- Rijksoverheid (2022). Openbare Bibliotheken. Geraadpleegd op 16 oktober, van <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/lezen-en-bibliotheken/openbare-bibliotheken>
- Rosa, H. (2016). *Leven in tijden van Versnelling, Een pleidooi voor resonantie*, Boom, Amsterdam.
- Szokolczai, A. (2009). Liminality and Experience: Structuring Transitory Situations and Transformative Events. *International Political Anthropology*, 2(1), 141–172.

Schechner, R. (2002). *Performance Studies*. New York: Routledge.

Thomassen, B. (2012). *Revisiting Liminality. The danger of empty spaces*. Routledge

Thomassen, B. (2014). *Liminality and the Modern: Living Through the In-Between*.
Farnham: Ashgate.

Turner, V. (1982). *From Ritual to Theater: The Human Seriousness of Play*. New York: PAJ
Publications.

Turner, V. (1990). Are There Universals of Performance in Myth, Rituals and Drama? In R.
Schechner (Ed.), *By Means of Performance* (pp. 8–18). Cambridge: Cambridge University
Press.